

1915

ԱՂԵՏ ԵՒ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ

Հեղինակ՝

ԱՂԵՏԻՆ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐ

ՓԱՐԻԶ

ՏՊԱԳՐ. ԱՐԱՔՍ

1952

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Համաշխարհային պատերազմի ընթացքին տեղի ունեցաւ ահաւոր դէպք մը . աւելի ահաւոր քան թէ պատերազմի բոլոր արհաւիրքները . երկուքուկէս միլիոն Հայերու տեղահանութիւնը իրենց չորս հազար տարուան բնաշխարհէն եւ անոնց մեծ մասին սպանդը :

Ոճիր մը , որ չունի իր նախընթացը մարդկային տարեգրութեանց մէջ , սկսելով ամենահին ու խաւար դարերէ մինչեւ ներկայ ժամանակները , կամ ասորական բարբարոսութեանց արձանագրութիւններէն՝ մինչեւ քաղաքակիրթ եւ լուսաւոր կոչուած դարաշրջանին 1915 թուականը :

Զանգուածային բնաջնջումը՝ հայ ազգին ամբողջութեան կէսին , բարբարոսներու ձեռքով եւ դիւային ծրագրով , յղացուած՝ օսմանեան սահմանադրութեան ծածկոցին տակ :

Ամենէն զարհուրելի ոճիրը , զոր թուրք ցեղը աւելցուց իր բազմաթիւ ոճիրներուն վրայ , հայ ազգին դէմ , եւ քաղաքակիրթ կոչուած աշխարհին դէմ , եւ ամբողջ մարդկութեան խղճին դէմ :

Անասելի յանցանք մը, զոր Դաշնակից կառավարութիւնները, հակառակ իրենց հանդիսաւոր յանձնառութեանց, ձգեցին անպատիժ եւ, քանի մը տարի ետք, իրը անմիջական հետեւանք՝ թափուած հայ անմեղ արեան, աշխարհը չարաչար պատժուեցաւ հիդերական սարսափով։ Արդարեւ, Հիդլէր, իր իսկ խոստովանութեամբ, քաջալերուած՝ 1915ի հայկական ըսպանդին մոռացումէն, սարքեց ցեղազինջ նոր սպանդեւրոպայի սրտին վրայ…

Թէ ի՞նչպէս ձեռնարկուեցաւ Մեծ Եղեռնի յուշերուն հրատարակութեան։

Յօդուածով մը թելադրած էի որ Աղէտէն վերապրողները այս տարուան (1951ի) սպատօնին առթիւ, թերթերու մէջ իրենց յուշերը գրեն։ Յօդուածը արտատպուեցաւ գաղութներու մէջ եւ վերապրողներ սկսան իրենց յուշերը զրկել հասցէիս, Ֆրանսայէն, հիւսիսային եւ հարաւային Ամերիկաներէն, Պալքանեան երկիրներէ, Սուրիայէն եւայլն։ Յայտնի եղաւ թէ Մեծ Աղէտին ցաւը, այսքան տարի ետք, տակաւին կը կոտտար 1915ի սերունդին կուծքին տակ, առաջին օրերու սաստկութեամբ։ Ոմանք կ'ըսէին թէ նոյնիսկ տարիներ առաջ գրած եւ պահած են իրենց յուշերը, աւանդ ձըգելու համար իրենց զաւակներուն, որովհետեւ տըպագրելու ոեւէ յոյս չունէին։

Այս պայմաններուն մէջ, նուիրական պարտականութիւն էր զոհացում տալ ընդհանուրին ցանկութեան եւ ձեռնարկել յուշերու հաւաքման եւ հրատարակութեան։

Իրականին մէջ, իրենք, գաղութներու մէջ ցըր-

ուած վերապրողներն են այս գրքին հեղինակները, ամէն կողմէ միացած՝ նոյն բաղձանքով, թելադրութիւններով, քաջալերութիւնով։

Այս գիրքը չի հետապնդեր քաղաքական ոչ մէկ նը-պատակ, ոչ ալ պատմութիւնն է Մեծ Եղեռնին, այլ ականատես զոհերու վկայութեանց հաւաքածոն որ, ապագային, կրնայ նիւթ հայթայթել 1915ի լիակատար պատմութիւնը գրողներուն։

Այս գրքին հրատարակութիւնը, Ոճիրէն երեք տասնեակ եւ աւելի տարիներ ետք, կը դառնայ անյետաձգելի անհրաժեշտութիւն,

Որովհետեւ.

Վերապրող վկաները անհետանալու վրայ են,

Ոճիրը, տարիներու ընթացքին, սկսեր է արդէն ազտանալ եւ խեղաթիւրուիլ։

Զէ՞՞ որ, 1915էն իվեր, յանախ փորձուեցաւ ճերմկցնել Ոճրագործը ի շահ եւրոպական նենդ եւ պղտորդրամատիրութեան։

Զէ՞՞ որ, նոյնիսկ հիմա, 1951ին, երբ դեռ կենդանի են տասնեակ հազարաւոր վերապրողներ, քաղաքակիրթ կոչուած ազգեր կամովին կը մոռնան թուրքին Ոճիրը որ զիրենք եւ ամբողջ մարդկութիւնը ցնցեց 1915ին։ (1951 դեկտեմբերին, Փարիզ, ձայնասփիւոէն խօսող մը խղճի կատարեալ հանդարտութեամբ չքմեղացուց Ոճրագործը, յայտարարելով թէ Հայերը նոր կրօնք մը ուզեցին տարածել Քուրտիստանի մէջ եւ ջարդուեցան Քուրտերո՛ւ ճեռքով...։

Զէ՞՞ որ, 1915ի Մեծ Ոճրագործը հիմա բազմած է մեծ ազգերու կողքին։

Զէ՞՞ որ, Թուրքը, բոլորովին շփացած, սինիքօրէն

բողոքեց իր լրագրողներէն մէկուն թերնով. «Հայերը կը յանդզնին նախատել մեղ, վեհանձն թուրքերս, ստելով եւ փրօփականտ մղելով որ Անատոլուի մէջ իրր թէ միլիոնաւոր Հայեր կ'ապրին եղեր 1914ի պատերազմին, որոնք իրր թէ ջարդուեր են թուրքերու ձեռքով . . .» :

Այս ամէնը՝ երբ դեռ կանգուն են թրքահայաստանի հարիւր հազարաւոր հայապատկան շէնքերու, բաղմադարեան կոթողներու, եկեղեցիներու եւ վանքերու աւերակները, եւ երբ տակաւին ողջ են Աղէտէն վերապրած հազարաւոր թրքահայեր . . . :

Այս գիրքը գրողներէն չատերը հաղիւ պատանիներէն 1915-ին եւ, այդ պատճառաւ մնացած են կիսագրագէտ :

Սրբագրելով իրենց յուշերը, ջանացի պահել իրենց ժողովրդական պարզ ոճը եւ անկեղծ չեշտը, յաճախ զարմանալիօրէն ինքնատիպ եւ ուժեղ :

Մեր ժողովուրդն է, արտայայտութեան եւ զգացումի հարստութեամբ օժտուած հայ ժողովուրդը, որ կը յայտնուի այս տողերուն մէջ։ Պատմողներուն ամենէն անուսը, տառասխալներով լեցուն իր գրութեանը մէջ, երբեմն գրական գեղեցկութիւններ եւ մտածման գոհարներ զետեղած է առանց անդրադառնալու, գեղեցիկին առհաւական իր բնագդով։

Ատկէ զատ, այս էջերուն մէջ կը գտնէք թանկագին տեղեկութիւններ, որոնք այլապէս պիտի կորսուէին պատմութեան համար։ Ինչպէս՝ Զօհրապի եւ Վարդգէսի ի պատիւ տրուած հացկերոյթը թուրք վալիի մը կողմէ, անոնց սպաննութեան նախօրեակին, կամ պոլսահայ մտաւրականութեան աքսորին եւ նահատակութեան առնչութեամբ անտիպ եւ ծանրակշիռ յայտնութիւններ։

Ընթերցողը այս զրքին մէջ պիտի դտնէ նաեւ գաղտնիքը թէ ի՞նչպէս հայ աղջր կրցաւ վերապրիլ համատարած աղէտի մը փորձութենէն անցնելէ ետք, երբ ուրիշ ազգեր, իրմէ աւելի մեծ եւ ուժով, շատոնց փոշիացած եւ անհետացած են, չկրնալով դիմանալ շատ աւելի փոքր աղէտներու փորձութեան :

Այս գիրքը, այդ տեսակի տով, հաւատարիմ թարգմանն է Հայուն ցեղական առաքինութեանց եւ պանծացումը հայ կնոջ :

1915ի աղէտը ծայրէ ծայր, եւ անոր գառնութեան մինչեւ յետին կաթիլը, հայ կնոջն է որ բաժին ինկաւ : Անոնք հարիւր հաղարներով նահատակուեցան ու մեռան եւ հաղարներով իրր ողջ նահատակ դեռ կ'ապրին իրենց դահիճներուն լուծին տակ :

Պիտի հանդիպիք այս զրքին մէջ հայ հերոս կիներու, նոյնիսկ աղջնակներու, որոնց շատին անունը անգամ կը մնայ անյայտ, եւ որոնք դիտցան անվթար պահել ազգային նոյն առաքինութիւնները, ամենադժնդակ պայմաններու մէջ, երբ տղամարդիկ զանգը-ւածօրէն բնաջնջուած էին եւ հայ կինը, հեռաւոր կիրճերու եւ անծանօթ անապատներու մէջ մնացած էր բոլորովին անպաշտպան, անօթի եւ մերկ, շրջապատուած՝ մարդակերպ գաղաններով...

Յուշերու հաւաքման գործը անակնկալ եւ կսկծելի հարց մը ստեղծեց : Միջագետքի հայկական զաղութեներէն, որոնց հետ կարելի եղաւ թղթակցիլ մեծ դըժուարութեամբ, տեղեկացուցին թէ արարական վըրաններու տակ դեռ գոյութիւն ունին կիսով կամ ամբողջովին արարացած հայ ընտանիքներ, կիներ ու որբուկներ որոնք ձգուած են իրենց բաղդին : Այդ դժբաղդներուն հանդէպ աններելի է անտարբերութիւնը ազգա-

յին մարմիններամ եւ այլազան միութիւններուն, մանաւանդ Բարեգործականին եւ վերջապէս իւրաքանչիւրհայ անհատին :

Մեր պատմութեան մեծապոյն աղէտին ամենատը-խուր վերյիշումն է այս գիրքը, բայց, միեւնոյն ատեն, մեր ժողովուրդին անընկճելի կենսունակութեան վաւերաթուղթը, եւ մեր լուսաւոր ապազային համար հաւատք ներշնչող խանդավառութեան աղբիւր :

Չորս հազար տարուան ազգ մը, կիսով կոտորակ-ուած եւ ամբողջութեամբը կորստեան անդունդին եզեր-քը հասած, կրցաւ վերածնիլ հէքեաթներու փիւնիկին պէս, հակառակ դահիճներուն, թալաթին եւ նման հը-րէշներու ծրագրին, «առնուազն յիսուն տարի կիսա-մեռ պահել եւ «այվազութեան» աստիճանին իջեցնել հայը...»

Եւ սակայն, 1915ի աննախընթաց աղէտէն ետք, հայը արդէն վերածնած է տարագրութեան սոսկումներէն եւ Միջազետքի աւազուտքին վրայ սըմբուած անթակ ոսկրակոյտերէն...

Երրայական հին ու սրբազան բանաստեղծութեան մէջ գլուխ-դործոց երգ մը կայ որմէ մէկ էջ ընդօրինակուած կը գտնէք քիչ անդին եւ որ զարմանալի եւ ցնցող զուգադիպութեամբ կը պատշաճի հայկական ող-բերգութեան :

Եզեկիել, եփրայեցի մեծ բանաստեղծը կամ մարգարէն, ինչպէս կը կոչուէին Հրէաստանի բանաստեղծներն ու իմաստասէրները, մեր թուականէն երկու հազար հինգ հարիւր տարի առաջ ներշնչուեր է անյայտ սարսափով մը եւ երգեր՝ ազգի մը վերածնունդը անա-

պատին մէջ ցրուած ոսկրակոյտերէ :

«Դաշտը ոսկորներով լեցուն էր . . .

«Եւ ահա շարժում մը եղաւ, եւ ոսկորները իրարու մօտեցան, ոսկորը՝ իր ոսկորին . . .

«Եւ շունչը անոնց մէջ մտաւ ու կենդանացան . . .

«Եւ խիստ մեծ ուժ մը կազմուեցաւ . . .

Իրապէս ցնցող նմանութիւն, որովհետեւ դաշտը զոր կը նկարագրէ Եզեկիել, նոյն Միջագետքն է ուր մեր նահատակները ինկան 1915ին :

Իսկ հիմա, Միջագետքի նոյն աւազուտքին մէջ, հայկական փոքր բայց կենսալից գաղութներ են՝ Տէր-Զօրը, որ հայկական աղէտին խորհրդանշանը դարձաւ, Ճէղիրէն՝ սպանդի հաւաքավայրը եւ Ռազգան՝ անթաղ մեռեալներու անծայր գերեզմաննոցը, իւրաքանչիւր գաղութ՝ իր եկեղեցիով, դպրոց-մանկապարտէզով, մարդական միութիւններով եւ Փանֆառի խումբով . . .

Ունինք հայկական վերածնունդի ուրիշ պատկեր, անբաղդատելիօրէն աւելի մեծ չափանիշով :

Հայուն իբր ազգ զոյութեան վերջին պատնէշը, Կովկասեան Հայաստանը, վտանգուած էր Համաշխարհային պատերազմի վերջաւորութեան, կամ մասսամբ արդէն ինկած : Անպաշտպան երկիր մը, արիւնաքամ ժողովուրդ մը, երեք հարիւր հազար թրքահայ փախստական, սով, համաճարակ եւ ջարդարար նոյն փաշաները երեւանի դրան առջեւ, իրենց արիւնաներկ սուրով եւ սրուած ախորժակով . . .

Այսօր՝ փոքր երկիր մը, ազատ եւ անկախ, որ Սովետական անպարտելի պատուարին կոթնած, հզօրէ, ինչպէս չէր եղած իր պատմութեան ամբողջ ընթացքին :

Իր գոյութիւնը ապահոված փոքր ազգ մը, որ հըսկայի ուժով դարբնելու վրայ է աղղային վերելք, աննախընթաց՝ իր բազմադարեան կեանքին մէջ:

Հայ աղգը 1915ին զոհ տուաւ անհաշուելի հարըստութիւն, մշակութային անփոխարինելի գանձեր եւ, ամենաթանկագինը, հարիւր հաղարաւոր երախաներ որոնցմէ պիտի ծլէին արուեստի եւ գիտութեան իր ապագայ յոյսերը:

Դիտեցէք, սակայն, այս գրքին լուսանկարները: Անոնց մէկ մասը քաշուած է Աղէտէն առաջ, ներկայացնելով հնադարեան կոթողներ, յիշատակարաններ, ընտանեկան եւ դպրոցական խմբանկարներ: Երկրորդ մասը՝ աղէտ, տարադրութիւն եւ սպանդ: Մնացեալները Աղէտէն ետքի պատկերներ են եւ կը ներկայացնեն նոր ծիլեր, նոր երիտասարդութիւն, հայ ժողովուրդին նոր յոյսերը, փրկարար ներգաղթը, մեր սովետական Հայրենիքին յարածուն վերելքը, մեր ազգին անհաւատալի վերածնունդը:

Թուրքերուն ըրածները չգրել , չխօսիլ , կը նշանակէ իրենց
մեղսակից ըլլալ :

ԵՐՈՒԱՆԴ ՔՀ . ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

Ձեր գիրքը անթաղ նահատակներուն շիրիմը եղաւ :

ՏԻԿ . ՎԱՐՍԵՆԻԿ ԱԴԱՄԵԱՆ

Մաեր չորս կողմս պատած է : Քարը , եռդը , քշնամի են դար-
ձեր : Սոզութներուն երանի կուտայի որ եռդին տակը բնակարան
ունին : ՄԵԼՔՈՆ ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ

Վարդանանց պատերազմին Տիկնայք փափկառումքը տանջուե-
ցան եւ անմահացան : Պատմութիւնը պիտի ըսէ՞ որ անոնց չափ
եւ աւելի տանջուեցան հայ կիները տարագրութեան դժոխվին մէջ :

ՏԻԿ . ԶԵՓԻՒՌ ՎԵԼԵՏԵԱՆ

Ա՛խ , այլեւս չեմ կրնար շարումակել ...

Բայց պէտք է շարումակեմ : Թող գիտնան յաջորդ սերումդ-
ները քէ ի՞նչ փշոտ , զարհուրելի նամրամերէ անցաւ հայ կինը
եւ գիտնան սիրել իրենց ազգն ու հայրենիքը եւ պաշտպանեն իրենց
պատիւք :

Կ'ամիծեմ այն Հայը որ կ'ուրամայ իր ազգն ու հայրենիքը :

ՏԻԿ . ԳԵՂԱՆՈՒՇ ՇԱՀՊԱԶԵԱՆ

Պատերազմին ուրը հոգի կորսմցուցի: Մինչեւ վերջին վայր-կեանը՝ կրօնք, հայրենիք, Հայաստան ըսելով նախընտրեցին մեռ-թիլ Տէր-Զօրի անապատը, քան թէ ապրիլ լիրք ձեւի տակ:

Մնացած բեկորթերս դարերէ ի վեր երազած հայրենիքնիս տեսանք, ալ ի՞նչ կ'ուզեն, չեն ամշմար՝ մեր կրօնքը կը ծախեն պապականներուն, հազարումէկ սուսեր կը դարրնեն, արտասահ-մանի հայութիւնը կ'ուզեն իր հայրենիքէն, եկեղեցիկն զատել:

Իմ խեղճ մեռելմերս, ոտքի ելէք...

Ծնողքս, քոյրերս, եղբայրներս, ոտքի՛...

Ա. ԵԱԶՄԱՃԵԱՆ

Տղայ էի, բայց կը հարցնէի յամախ թէ ինչո՞ւ Թուրքերը, իրենց մեծով ու պղտիկով այսչափ կատազութեամբ կը հալածեն, կը խեղդեն, կը մորթեն մեզ: Ի՞նչ ըրած էինք իրենց բացի լաւ դրացնութենէ: Իրարու սեւէ գէշութիւն չէինք ըրած, նոյնիսկ չէինք նամշմար զիրար...

ՅՈՎՀ. ՔԷՕՐՈՂԼՈՒԵԱՆ

Եւ Տէրը զիս դաշտին մէջ դրաւ, եւ անիկա ոսկորներով լեցուն էր։ Անոնիք դաշտին երեսին վրայ խիստ շատ էին եւ ահա անոնիք խիստ չորցած էին։

Ու ինծի ըսաւ. «Որդի մարդոյ, այս ոսկորները կրնա՞ն կենդանանալ»։ Ըսի «Ո՞վ Տէր Եհովայ, դուն գիտես»։

Եւ ինծի ըսաւ. «Այս ոսկորներուն վրայ մարգարէ-ութիւն ըրէ ու անոնց ըսէ. ո՞վ չորցած ոսկորներ, Տի-րոջը խօսքը մտիկ ըրէ՛։ Ահա ես ձեր մէջը հոգի պիտի դնեմ, ու պիտի կենդանանաֆ։ Եւ ձեր վրայ ջիղեր պի-տի դնեմ, ու ձեզ միսով պիտի պատեմ, ու ձեզ մորթով պիտի ծածկեմ, եւ ձեր մէջը շունչ պիտի դնեմ...»

Եւ ահա շարժում մը եղաւ ու ոսկորները իրարու մօտեցան՝ ոսկորը իր ոսկորին։ Եւ տեսայ որ ահա ա-նոնիք ջիղերով ու միսով պատեցան, ու մորթով ծած-կուեցան, բայց անոնց մէջ շունչ չկար։

Այն ատենը ինծի ըսաւ. «Շունչին մարգարէութիւն ըրէ, չորս հովերէն եկուր եւ այս սպաննուածներուն վրայ փչէ որ կենդանանան։»

Եւ շունչը անոնց մէջ մտաւ ու կենդանացան եւ իրենց ոտքերուն վրայ կամգնեցան, եւ խիստ մեծ գօրք (ուժ) մը կազմուեցաւ...»